

Базарбекова Н., Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Экономика, басқару және кәсіпкерлік факультеті, МО-12 тобы, студент
(Ғылыми жетекшісі - магистр, аға оқытушы Билял Б.Қ.)

ҚАЗІРГІ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АТАЛЫМДАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Кез келген тілде терминжасам процесі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамымен, ұлттық лексикасымен жүзеге асырылады. Демек, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Осыған орай, терминдер қатарында сол тілге тән әр түрлі құрылымдылық типтері кездеседі: түбір сөз, туынды сөз, күрделі сөз, сөз тіркесі және т.б.

Академик Ө.Айтбайұлы «Қазақ сөзі» атты еңбегінде қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері мәселесіне кеңінен тоқталады: «Жаңа термин жасаудың тілдерде, оның ішінде, әсіресе түркі тілдерінде қалыптасқан мынадай бірнеше жолын, алдымен, атап көрсетуге болады: семантикалық тәсіл, морфологиялық тәсіл, синтаксистік тәсіл және калькалау тәсілі. Аталып отырған тәсілдің бәрі де негізінен, екі түрлі арнадан туындайды. ... Оның бірі – тілімізде бұрыннан бар сөздерді терминдік мәнде қолдану болса, екіншісі – жаңа терминдерді қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндіктерінен пайдалана отырып жасау» [1].

Академик Ә.Т.Қайдаров «Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас» деген ғылыми мақаласында қазіргі терминжасамның мынадай 11 принципін ұсынады [2, 15-б.]:

1. Мемлекеттік тіл тірегі – терминологияға мемлекеттік қамқорлық;
2. Терминжасам ісінде көрініс беріп жатқан бұқаралық процестің жақсы үлгілерін орнықтыру;
3. Байырғы лексикалық байлығымызды сарқа пайдалану;
4. Туысқан түркі тілдері тәжірибесін іске қосу;
5. Интернационалдық терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне икемдеп алу;
6. Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген терминдік атауларды мүмкін болғанынша қазақшаға аударып қолдану, аударуға келмейтіндерін қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау;
7. Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша қысқартып пайдалануды заңдастыру;
8. Көп жылғы тәжірибе арқылы қалыптасқан дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау;
9. Лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану;
10. Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин атаулардың сандық, сапалық салмағын табиғи қалпында сақтаудың жолдарын іздестіру;
11. Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Жалпы терминжасам процесінің нәтижесінде жасалған терминдік бірліктерді тұтас құрылымды және көп құрылымды деп бөліп көрсетуге болады. Осы ретте терминжасам процесінің барысында туындайтын терминдердің басым көпшілігі тұтас құрылымды терминдер болып келеді.

Туынды терминдерді жасау барысында терминжасам процесінің семантикалық нәтижелері төменде келтірілген бір түрде болуы тиіс:

- 1) таза транспозиция (сөздің бір сөз табынан басқа сөз табына ауысып, мағынасының ешбір өзгеріссіз қалуы): *аударылған мәтін* → *аударма мәтіні*;
- 2) транспозиция (туынды сөздің синтаксистік сипаты мен мағынасының өзгеруі): *жеткізу* → *жеткізілім*, *түсу* → *түсім*;
- 3) модификация (бір сөз табына жататын сөз тудырушы және туынды сөздер терминдері арасындағы айырмашылықтар): *тіл* → *тілші*, *аударма* → *аудармашы*; *анықтама* → *анықтамалық*;
- 4) мутация (бір сөз табы терминдерінің грамматикалық және мағыналық ерекшеліктері): *төраға* → *төрайым*.

Мағынаның кеңеюі ғылыми және техникалық терминологияны толықтыратын ең бір өнімді тәсілдердің бірі болып саналады. Мысалы, *делдал* – *посредник*, *брокер*, *маклер*, *дилер*. Сол сияқты сөз мағынасының тарылуы да терминологиялық аталымның тиімді тәсілдерінің бірі. Мәселен, түрлі терминологиялық жүйелердегі түрлі мағыналар білдіретін терминдердің қолданылуы: *оператор* – *құрылыс*, *байланыс*, *кино* және т.б.; *аппаратшы* – *байланыс*,

мемлекеттік аппарат т.б. Мағынаның тарылуы түрлік тар белгінің орнына кең, жалпы тектік белгінің қолданылуы тіл жүйесінде жиі қолданылатын тәсіл.

Семантикалық жылжыту (сдвиг) құбылысы, әдетте гетерожүйелік (диалектаралық) немесе диахронды (бір тіл тарихында) қарама-қайшылық ретінде қарастырылады. Мысалы, *жабдық* – «қару-жарақ» – «құрал-сайман»; *жент* – «кітаптың қатты мұқабасы» – «тары жармасына май мен бал қосып жасалған тәтті тағам; қоспа» және т.б. [4].

Семантикалық ықшамдау механизмі бір сөздің семантикасына (дифференциалды семантикалық компонент негізінде) онымен синтагматикалық байланыста болатын басқа сөз семантикасын жүктеу негізінде жүзеге асырылады. Жалпы мұндай семантикалық ықшамдау құбылысы, әсіресе, ауызекі сөйлеу тіліне тән болып келеді. Мысалы, *компьютерге теру* ® *теру*, *әскерде борышын өтеу* ® *борышын өтеу*, *қызметтен босату* ® *босату* т.б. Ал, нақты терминология саласына қатысты семантикалық ықшамдау құбылысы терминологиялық аталымның белгілі бір актісінде ғана орын алады. Мәселен, *тіл маманы* – *тілші*, *абайтану ғылымын зерттеуші* – *абайтанушы*, *шығыстану ғылымының маманы* – *шығыстанушы* және т.б.

Сөздердің синтагматикалық қатынастарын білдіретін әдетте жалпықолданыстық тілге тән лексика-семантикалық трансформация тәсілінің бір түрі – бұл метонимия. Мұнда екі ұғымның бір кеңістікте немесе уақыт аралығында шектес, іргелес болуы негізге алынады. Мысалы, арнаулы аталымдар екі денотатқа бірдей бағытталған атаулар категориясы бар: процесс әрі нәтижені білдіретін атаулар (*су ағызғыш*, *құйма*, *қорытпа*, *балқыма* т.б.); қызмет көрсететін орынды (*бөлме*, *кеңсе* т.б.) әрі адамдар тобын білдіретін атаулар (*баспа*, *цех*, *бюро*) және т.б. Ал, ауыспалы мән тудырушы тағы бір тәсіл – синекдоханың бүтіннің орнына бөлшекті, жалқының орнына жалпыны (және керісінше) атайтын атаулардың терминологияда өте сирек кездесуіне байланысты, оларды метонимияның бір түрі ретінде қарайды. Сонымен ауыспалы мән тудырушы тәсілдердің ішінде терминологияда ең көп қолданылатын – метафоралық тәсіл. Алайда терминологияда бұл тәсіл арқылы жасалған атаулар өзінің көркемдік-стилистикалық емес, ал аталымдық қызмет атқаруымен сипатталады. Метонимия мағына өзгеруінің төмендегідей тұрақты үлгілері арқылы беріледі: *оқу курсы*, *пән* ® *осы пән бойынша емтихан немесе сынақ тапсыру* (қазақ тілін тапсыру, математиканы тапсыру); *материал* ® *сол материалдан дайындалған бұйым*, *зат* (алтын таққан – алтын сырға таққан). Терминология саласында бұл тәсіл аса өнімділік танытпағанымен, оның негізінде біршама терминдер жасалуын да атап көрсетуге болады. Мысалы, *коллегия* ® *кафедра*, *сектор*, *топ*, *кеңес* және т.б. Ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Ғылым мен техниканың түрлі салаларындағы етістік терминдердің ішінде ең көп ұшырасатыны – тұйық етістік. Етістіктің бұл түрі арқылы жасалған терминдерді арнаулы салалардың барлығынан дерлік табуға болады. Мысалы, тіл білімінде – *жіктеу*, *септеу*, *қиысу*, *қабысу*, *матасу*, *меңгеру*, *үстеу*, *жалғау* т.б. Заң ғылымында – *айыптау*, *анықтау*, *беттестіру*, *ескерту*, *тергеу*, *тұтқындау*, *тінту*, *таныту*, *іздеу* т.б., геологияда – *бұрғылау*, *қабаттау*, *кептелу*, *үлгілеу*, *шаймалау*, *сүйірлену*, *ісіну* т.б., экономикада – *арзандау*, *арзандату*, *жекешелендіру*, *кему*, *қымбаттау*, *тұтыну*, *ұзарту*, *өткізу*, *үйлестіру*, *сақтандыру* т.б., информатикада – *жобалау*, *жогалу*, *елеу*, *қамызу*, *мүшелеу*, *күту*, *сұрыптау*, *перделеу* т.б., әдебиеттануда – *шендестіру*, *әсірелеу*, *дамыту*, *теңеу*, *суреттеу*, *толғау* т.б., философияда – *адасу*, *қоздыру*, *бейнелеу*, *табыну*, *ойлау*, *байқау*, *қорыту*, *терістеу*, *шектеу*, *байымдау*, *қалыптасу* т.б., химияда – *тұтану*, *шіру*, *булану*, *ісіну*, *көмірлену*, *тотығу* т.б. ...Терминологияда сын есімдердің де өзіндік орны бар. Сын есімдер негізінен тіркесті терминдердің құрамында кездеседі. Мысалы, *жай сөйлем* (тіл білімі), *қара өлең* (әдебиеттану), *сары дақ* (физиология), *ащы ішек* (медицина)... Терминологияда сын есімнің зат есім сияқты дербес ешбір сөзбен тіркеспей терминденуі де ұшырасады. Мәселен, *сезікті* (подозреваемый) деп, заң ғылымында – «*қылмыс істеді деген күдікпен ұсталған және айып тағылмастан бұрын бұлтартпау шарасы қолданылған адамды*» - айтады», - деп көрсетеді [3, 17-18-бб.].

Бір лексемалы терминдер сөзжасамында ең басты өнімділік танытатын сөзжасам тәсілдері – бұл **аффиксті сөзжасам** мен **композитті сөзжасам**[4].

Композитті сөзжасам арқылы белгілі бір тұтас синтагмалық реттілік негізінде берілген сөздердің қосарлануы нәтижесінде бір лексемалы термин жасалады. Олар бірнеше жолмен жасалады: *сөзқосым*, *қосарлау*, *қысқарту*. Сөзқосым тәсілі арқылы туындаған терминдер синонимдік сөз тіркестеріне бара-бар болып келіп, олардың синтаксистік байланыстары жаңадан жасалған уәжді терминдерде сақталады. Мысалы, *әуежай*, *бортсерік*, *әнұран*, *оққағар*,

мұражай т.б. Сөздерді қосарлау арқылы жасалған қос сөздер тілде екі сөздің қосарлануы және бір сөздің қайталануы негізінде жасалады. Мәселен, *сауда-саттық, академик-хатшы, ұшқыш-ғарышкер* т.б.

Қысқарту тәсілі тілдің ықшамдау заңдылығына байланысты пайда болған тәсіл: *филология факультеті* ® *филфак*, *мемлекеттік терминологиялық комиссия* ® *мемтерминком* т.б. Тіл білімінде қысқартулардың ерекше бір түрі ретінде акронимияны қарастырады. Акронимия дегеніміз – бастапқы сөз тіркесінің дыбыстық я әріптік қысқарымдарынан жасалған зат есімдер: *тәуелсіз мемлекеттер достастығы* ® *ТМД*, *бұқаралық ақпарат құралдары* ® *БАҚ*, *біріккен ұлттар ұйымы* ® *БҰҰ* және т.б.

Өзге тілдерден кірме терминдер қабылдау терминологиялық аталымның өнімді тәсілдерінің бірі. Кірме терминдерді әдетте лексикалық (сыртқы тұлғасы) және семантикалық (ішкі формасы немесе калькалау) деп екіге бөледі. Лексикалық кірме терминдерге мынадай сөздер мен сөз тіркестерін жатқызуға болады: *опера, балет, шахмат, альма матер, terra incognita* және т.б. [4].

Калькалау тәсілі арқылы жасалған терминдер де екіге бөлінеді: а) сөзжасамдық калькалар: *денсаулық сақтау здравоохранение*; семантикалық калькалар: *грамматика термині тек род* т.б. Сонымен қатар сөз тіркесті калькалау құбылысын да байқауға болады: *теміржол железная дорога, ақ алтын белое золото, қара алтын черное золото* т.б. Егер өзге тілдегі сөз жартылай ғана көшірілсе, оны жартылай калька дейді. Мысалы, *теледидар, автокөлік, велошабандоз* т.б.

Сонымен, терминологиялық аталым жүйесінде қолданылатын амал-тәсілдерге қарағанда, әрине, лексикалық аталым құралдары өзінің түрлілік жағынан да сандық жағынан да терминологияға қарағанда сан қырлы болып келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. –240 б.
- 2 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. –41 б.
- 3 Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: «Сөздік-словарь». 2005. –240 б.
- 4 Редакция алқасы: Матыжанов К.І., Қапалбеков Б.С., Құлманов С., Садықова А., Байсейітова Ж. Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. – 300 бет.

Балабиева Ә.Қ., Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, МЭ-19-2 тобы
(*Ғылыми жетекші - ф.ғ.к., доцент Топашов М.Ә.*)

ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Қазақ даласының басқа өңірлері сияқты Орталық Қазақстанда, оның ішінде Ұлытау – Жезді аймағының өнері мен мәдениетінің тарихы да өз желісін әріден бастайтыны белгілі. Сарқылмас сыры, таусылмас жыры бар шежірелі өлкенің біртуар перзенттері Иманжан Жылқайдарұлы, Қожабай Тоқсанбайұлы, Болман Қожабаевтардың шығармашылық өнері кең канат жайды. Демек, бұлардың шығармалары сол кездің өзінде белгілі бір дәрежеде ақындық өнердің, көркемдік эстетикалық танымның қалыптасқан дәстүрі болғандығын меңзейтіні анық. Әдеби алмасулар мен шығармашылық әсер – ықпал ақындық өнердің дамып жетілуіндегі қалыпты құбылыс. «Жалпы әлемде еш саңылаусыз, томаға тұйық, өз қалпымен, өз сұраныс талаптары тұрғысында ғана өмір сүретін әдебиет жоқ. Қай әдебиеттің жүріп өткен жолына қарасаң да, қандай айқын қайталанбас жағдайда қалыптасса да, сол не өзге деңгейі басқа әдебиеттер жетістігінен көрініс береді. Тек өз тұрғысында және бірыңғай өзінің ғана күш қайратынан нәр алып өркендеген әдебиет жоқтың қасы» [1,76], – деп Г.И. Ломидзе әдебиеттің даму тарихында шығармашылық байланыстың алар орны ерекше екенін атап көрсетеді. Жалпы, әдеби сабақтастық, шығармашылық байланысу мәселесі ең әуелі ақындардың көркемдік дамуында ортақ заңдылықтардың болуына қатысты болса керек. Кең байтақ даламыздың әр аймағында бой тіктеген ақындық өнердің біріне-бірі ұқсамайтын дамып – жетілуіндегі өзіндік ерекшеліктері болуы заңды. Әрине, әдеби орта, ақындық дәстүр сөз зергерлерінің белгілі бір ортада шығармашылық дәстүрін қалыптастыруынан, өзінен кейінгіге үлгі – өнеге тастауынан барып қалыптасып тұрақтанады. Өз аймағының ақындық ортасы мен әдеби дәстүрлеріне сүйеніп, шығармашылығын